

”כי אז אהפך אל-עמים שפה ברורה”¹

לאבי מורי -
”כי אורך ימים
ושנות חיים ושלום
יוסיפו לך”².

הקדמה³

עשרה דברים נבראו בערב-שבת בין השמשות, ואלו הן: פי הארץ, ופי הבאר, ופי האתון, והקשת, והמן, והמטה, והשמיר, והכתב, והמכתב, והלוחות⁴. בכלל עשרת היסודות שנטע הקב”ה באדם בין השמשות נבראו הכתב והמכתב. רבי יהודה הנשיא בן ברזילי מברצלונה, מחכמי ספרד בסוף האלף החמישי, מבאר ערכים אלו ככח שהאציל הקב”ה לאדם להיות בעל שפת דיבור, ובלשונו:

”לחבר צורות משונות שעומדות אחת אחת מהן כנגד אחד מאותן קולות, חהו הכתב. והדיבור המתחבר מאותן צורות זהו הנקרא **מכתב**, שהוא צרוף האותיות להיות תיבה להיקרות כמילה”⁵. מתנת-אל זו אשר ביסודה מגלה על איכות עולמו ויופי ברואיו, העניקה לאדם את היכולת להתעלות לאיחוד האנושות כולה על-ידי ליכוד העמים והארצות לשם השגה שכלית ורוחנית, ככתוב: ”כי אז אהפך אל עמים שפה ברורה לקרא כולם בשם ה”⁶.

עצמות ההויה מלמדת אותנו על מערכת יחסים בין הבורא לנברא, מערכת יחסים פנימית ומיוחדת, קשר המתייחס לריבון כביכול כשפה

-
1. צפניה ג ; ט.
 2. משלי ג ; ב.
 3. במאמרי זה נעזרתי רבות בספריו של הרב ד”ר שמעון פדרבוש ”הלשון העברית בישראל והעמים”, ”מחקרי יהדות” בחוצאת מוסד הרב קוק.
 4. אבות ה ; ו.
 5. תשובות הגאונים מס’ קיט מובא שם - ע”י רבנו חננאל וכן עיין ”בברזילי” מסה בתולדות הלשון העברית.
 6. צפניה ג ; ט.

"אלהית" אשר בה ברא את עולמו, ודרכו התגלה בעולמו. בבואת קשר זה מהווה את שפת אדם הראשון מייסד האנושות כולה.

שפת הקודש - היא השפה העברית. ימי שנותיה כימי העם העברי. מראשית היותו כעם בעל יחוד וגוון במשפחות העמים, נתיחדה לו השפה העברית. העברית מלווה אותו בכל דרכיו, אם בארצו ואם בנכר, עוברת איתו גלגולים וצרות ונעשית לו לקנין עולמים. טבעי ושכיח בראי העמים, שבזמן שעם גולה מארצו, נטמע הוא בסביבתו הדתית-תרבותית, ושפתו משתבשת ומשתכחת, ביחוד בגלות כגלותו של עם ישראל, גלות המלווה בצרות וקושי, המסיטים את ישוב הדעת מדברים מעין אלו. אולם לא כך ארע ביחס לעברית. למרות התנאים שנכפו עליה בגלות, נשתמרה ונתייחדה העברית כחלק מהויותו הלאומית והדתית של העם בנכר. במאמר זה ננסה לעיין בשלוש סוגיות שונות אשר למראית עין נראה שאין קשר בינן, ברם תוך התבוננות ועיון בסוגיות אלו ניווכח בקישורן ובפתרוןן.

סוגיא ראשונה עוסקת בדין הכתובה, המהווה שטר נישואין, ובו הבעל מקבל על עצמו התחייבויות שונות לאשה בזמן גירושין או התאלמנות. הכתובה הינה תקנת חכמים מתקופת אנשי-כנסת-הגדולה, וראו בה חשיבות מרובה, עד שאסרו "שישהה את אשתו אפילו שעיה אחת ללא כתובה"⁸. ובעניננו, להלכה מותר לכתוב את הכתובה בכל לשון, והעיקר שתוכנה יובן לקוראים בה. ברם למרות היסוד העקרוני המגלה על פתיחות הלכתית, וכן למרות המאורעות והתמורות הגאוגרפיים שחלו בעם-ישראל כדוגמת הגלויות השונות, נוהגים לכתוב עד ימים אלו את הכתובה בלשון ארמי.

הסוגיא התיכונה, שאף היא עוסקת ביחסים בין הבעל לאישה היא, ביסוד "גט פיטורין"¹⁰. הגט, ככתובה, נכתב בלשון ארמי למרות האפשרות שנתנה ההלכה לכתוב את הגט בכל לשון, מתוך קשב למאורעות ולחליפות העם בנכר. כתיבת הגט והכתובה בארמית בתקופתנו מעוררת

7. "לזאת יקרא אישה כי מאיש לוקחה זאת", ובבראשית רבה יב ; י: רבי פנחס ורבי חלקיה בשם רבי סימון אמרו: כשם שניתנה תורה בלשון הקודש, כך נברא העולם בלשון הקודש.

8. עיין רמב"ם אישות פרק יא הלכה יז.

9. מסקנה זאת הוסקה מאחר והפוסקים לא התייחסו לשפת הכתובה, ומאחר וביחס לגט שדינו מדאורייתא נפסקה ההלכה (ראה הערה 8) שמותר לכתוב בכל לשון, נראים הדברים שווים גם לדין הכתובה, שדינה מדרבנן.

10. "והיה אם לא תמצא חן בעניו כי מצא בה ערות דבר וכתב לה ספר כריתות ונתן בידה ושלחה מביתו". דברים ריש פרק כד.

תהיות רבות, מדוע בתקופה שבה העברית היא ”שפת הכל”, יש מקום להיזקק לארמית אשר ברובה היא כספר החתום למרבית הציבור בישראל? סוגיא האחרונה אשר עליה ייאמר ”והחוט השלישי לא במהרה ינתק”, מהוה את מצע הפתרון לתהיה שהזכרנו, והיא מערכת היחסים בין היהודים הרבניים לבין היהודים הקראים. כת הקראים אשר נוסדה על-ידי ענן בן-דוד (תקי”ד-תקט”ו לאלף החמישי), נתיחדה בכפירתה בתורה-שבעל-פה ובאוטוריטה הבלעדית של חכמי ישראל ביצירת התורה-שבעל-פה, ועשתה את התורה-שבכתב לעיקר תורתם. במאמר זה נראה כיצד הובילה מערכת יחסים זו ליצירה מיוחדת בפני עצמה, מערכת הבנויה מעמדת ההגנה והמתקפה היהודית, בנושאים שונים בכלל, ובסוגיות: כתובה, וגט פיטורין בפרט.

”גט פיטורין”¹¹

גט הכריתות שנותן הבעל לאישה נכתב בכל שפה, ועיקרו, שיובן לנוגעים בדבר. וכן פסק בעל הטורים: ”הגט כשר בכל כתב ובכל לשון שיכתבנו”¹². אולם מנהג ישראל ביכר את השפה הארמית לצורך כתיבת הגט¹³. תמיהה זו שעוררנו בהקדמה גרמה להתפתחות שתי אסכולות קוטביות ביחס לשפה הארמית¹⁴. האחת ראתה חשיבות עצמית ומהותית לשפה שבה נכתב הגט, כשם שחשובה השפה ביחס לכתיבת ספר תורה. וכדי ליישב את מנהג כתיבת הגט בארמית, ”קידשו” את השפה הארמית. נציג לגישה זו ניתן לראות ברמ”א בהגהותיו לשולחן-ערוך¹⁵ אשר מנסה לתרץ בארבעה פנים קושי זה: א) שתי הלשונות, עברית וארמית, ניתנו מסיני. ב) דהוי קרובים בלשון, וכלשון אחד דמי. ג) מאחר דרובו לשון ארמית ואין בו אלא מילות, אין זה מקצתו בלשון אחרת. ד) אינן אלא רק כפל דברים שנוהגים לכתחילה.

11. עין בספרו של הרב מרדכי הכהן ”חידוש וחקר”, העוסק בסוגיא זו.

12. טור אבן-העזר סימן א.

13. עיין שולחן-ערוך אבן-העזר סימן א: ”כותבין הגט בכל כתב ובכל לשון, בין שהוא כתב הכותים, בין שהוא כתב ישראל... ונהגו לכתבו בלשון ארמית”.

14. תמיהה זו מתעצמת מאחר ופשוט שבתקופת המקרא היו כותבין את הגט בלשונם המדוברת, ולמה הניחו חכמים השפה העברית ואימצו את הארמית, במיוחד לאור הבנתנו את חומרת איסור אשת-איש.

15. שם שם.

תירוץ נוסף הביא הרמ"א בתשובותיו, שמבטא את שיאה של גישה זו שמקדשת את הארמית, "שהארמית אינה אלא לשון-הקודש אשר נשתבשה ברוב הימים והשנים"¹⁶.

אסכולה קוטבית לגישה זו רואה את הגט כהסכם בין בני הזוג. ממילא ענין השפה, חשיבותה אינה עצמית אלא ביחס לנפשות הפועלות. עיקרון פסיקתי זה נכתב עוד בתקופת הגאונים: "גט שנכתב פרסית כשר הוא, ואין בו חששא כל עיקר, אפילו הועתק גופו של גט ותורגם אל לשון אחר, וחקרנוהו ומצאנוהו את הדרכים שתיקנום חכמים - כשר הוא". סברא זו שלשפה אין חשיבות עצמית אלא רק אמצעי לביורר היחסים בין בני הזוג נמצאת כתובה בספר גט-פשוט: "ונהגו ישראל לכתוב בלשון ארמי, יען שבימי תנאים ואמוראים היו כותבין אותו בלשון ארמי בנוסח זה, כי היה לשונם בלשון ארמי, והיו כותבין אותו בלשונם כדי שיבינו אותו הבעל והאשה והעדים". וכן בספרו של הב"ח: "ואלא שנהגו בלשון ארמי לפי שזה הוה הלשון של נשים וקטנים וכדי שתבין האשה מה שקורין לפניה ולאחריה". מחברים אלו ביכרו את ההסבר ההסטורי הפשוט אשר מסביר את מנהג כתיבת הגט בארמית. ברם, נראים הדברים מוסברים אילו ביכור השפה הארמית היה זמני בהתאם לשפה המדוברת, אולם אם הגדרת השפה בגט היא כאמצעי בירור בלבד, מדוע בראי הדורות, למרות חליפות השפה ופיזור הגלויות, נהגו כל ישראל לכתוב את הגט בארמית? מדוע ראה לנכון הרמב"ם, שחי בזמן שהשפה המדוברת בתקופתו היתה ערבית, לבכר את השפה הארמית? וכך לשונו: "כבר נהגו כלל עם ישראל לכתוב הגט לשון ארמי ובנוסח זה". מה עומד מאחורי הביטוי המיוחד "נהגו כלל עם ישראל"? נראים הדברים שמסתתר תחת מנהג כתיבת הגט בארמית בקנאות יתירה, הסבר היסטורי נוסף אך דרמטי יותר.

הכתובה¹⁷

מקור הכתובה הינו ב"מוהר" המקראי. התורה מספרת לנו על שכם שביקש מיעקב לשאת את דינה בתו ובתמורה הוא אומר: "הרבה עלי מאד

16. ובספרי: "ד' מסיני בא' - זה לשון עברי, 'זרח משעיר למו' - זה לשון רומי, 'הופיע מהר פארן' - זה לשון ערבי, 'ואתה מרכבות קודש' - זה לשון ארמי. עכ"ל. (הערת העורך: כתב מרן הראי"ה קוק זצ"ל [שו"ת עזרת-כהן סימן עז]: "עיקר הגט הוא בעברית או בארמית, שהוא כלשון אחד עם העברית". וכן [שם סימן צא]: "שאנו כותבין את הגט בעברית, שגם תרגום נקרא לשון הקודש". ומחדש מכאן דין חדש להלכה, דכיון שתרגום חשוב בעברית, לכן כשיבוא לפנינו שם לועזי ושם עברי, כשנרצה לצינו בגט, נאמר ששם העברי הוא העיקר. וראה הערת מרן הרצ"ה שם בעמוד תכג, ובעמוד תכד.)

17. ראה ירושלמי כתובות ח ; יא, בבלי כתובות פב:

מהר ואתנה כאשר תאמרו אלי ותנה לי את הנערה לאשה"¹⁸. "מהר ימהרנה לו לאשה"¹⁹. הכתובה הינה צורה חדשה של המוהר²⁰, אלא שבתקנת חכמים זו ישנה תמורה מהפכנית, שבמוהר ניתן הכסף במזומן מיד בשעת הנישואין, ואילו בכתובה, הכסף מתקבל אך ורק עם תום הנישואין, בגירושין או התאלמנות. הכתובה קיבלה גדר של תשלום דחוי, כעין חוב.

הכתובה אשר ביסודה הינה תקנת שלום בין בעל לאשתו, היא היוצרת ביטחון ושלוות אישות ביניהם למקרה שיארע חס ושלום מקרה מוות או גירושין. שפת הכתובה בעיקרה היא ארמית, וכך נהגו ישראל למרות הפסיקה ההלכתית שביסודה היתה קשובה למציאות ונתנה את האפשרות לכתוב את הכתובה בכל לשון. זאת אנו מסיקים מתוך שלא עסקה והתייחסה לשפה שבה נכתבת הכתובה. כתיבת הכתובה בארמית שווה לכתיבת הגט בארמית, מאחר וענינו הסכם בין בני הזוג, ועיקרו שיובן לנוגעים בדבר, כפי שכתב בספר "גט-פשוט" - שכך דיברו בתקופתם. הסבר על דרך המדרש כתוב בספר "מילתא בטעמא", וכך לשונו: "בשעה שעלה משה רבינו למרום לקבל תורה ואמרו המלאכים לרבש"ע שישאיר הודו בשמים כי האנשים למטה לא יקיימו את התורה שהם טרודים בעניני העולם-הזהו. השיב להם הקב"ה, שהאנשים ילמדו והנשים תפרנסנה אותם. והנה בכתובה כתוב "ואנא אוקיר ואפרנס". זאת אומרת שהבעל מודיע שהוא המפרנס, ואם כן, יכולים שוב המלאכים לקטרג על נתינת התורה לארץ. לכן היא כתובה בלשון ארמית, שאין מלאכי השרת מכירין בה"²¹. הכתובה שלא כגט שדינו דאורייתא, דינה מדרבנן²², תקנת חכמים, שבה הבעל מתחייב לאשה בתשלומין במקרה פירוד. השטר הינו גמירות דעת שבה האישה בטוחה בהתחייבות בעלה. אם כן, לאור דברים אלו, מדוע נזקקים שוב לשפה הארמית בזמן שאינה מובנת למרבית הציבור ונדמית "לצפצוף הזורזיר"? מה פשר המנהג שפשט בכל הקהילות היהודיות לכותבה בארמית?

18. ראה בראשית לד ; יב.

19. שמות כב ; טו.

20. למקור הקביעה שכתובה מקורה במוהר המקראי יעוין בבראשית-רבה פ ; ז, במכילתא משפטים מסדר דנזיקין יז, ובירושלמי כתובות פרק ג הלכה ה. - הערת העורך.

21. ראה בספר "משפט הכתובה" לר' אליהו חיים בר-שלום.

22. דבר זה נמצא במחלוקת ואין זה מענייננו במאמר זה. (נחלקו בדבר רבי מאיר ורבי יהודה בגמרא כתובות דף נא. אמנם להלכה מקובל על רוב הפוסקים שכתובה היא מדרבנן, ומיהו אין כן דעת רבנו תם, וגם במדכי משמע דסבירא ליה דכתובת אשה דאורייתא, ואכמ"ל - הערת העורך.)

הקראים ויחסם לעברית

כת הקראים גילתה יחס נאמנות לשפה העברית בקנאה יתירה, בחינת מה שנכתב על הכותים, שמה שנהגו דקדקו יותר מישראל²³. המניעים לאהבת הלשון העברית היו מאחר וכל תורתם היתה התורה-שבכתב, והיא נכתבה בעברית. הקראים ראו בעברית המשך ישיר לחיוניותה של התורה-שבכתב, ואילו השפה הארמית שנוצרה במרכזים בבבל היתה נטע זר בספרות ישראל. מתוך גישה זו הרבו לעסוק במקרא ובניתוחו, תוך שימוש בחקר השפה העברית. יחס זה של הקראים הוביל ליחס אמביוולנטי של היהדות לעברית. מצד אחד²⁴ החלו לחקור את השפה העברית וליצור בשפה העברית, וכך לעסוק בפרשנות המקרא. ומצד שני ניגחו את הקראים בשימושים שונים של הארמית²⁵.

הקראים וחכמיהם ראו בעברית ובדקדוקה מוקד פעילות רוחני, ואכן כתבו את חיבוריהם בשפה העברית, כגון שלמה בן ירוחם בספרו "מלחמת-ה'", ואף הורה לקראים לא ללמוד שפות לועזיות.

קראי נוסף, נסי בן נוח, אשר חי בפרס במחצית המאה התשיעית לאלף החמישי, כותב בספרו "עשרת הדברות": "וראיתי שאני מקיים את המצוות והחוקים שלא כתורה, לא היה ולא נברא כאבותיי, בשפה ברורה בלשון צחות כדברי העברים, ולא בלשון ארמים ואשורים שהיא לשון חרפה לאנשי הגולה... ועשו בו חוכמתם והגיינם לשון עלגים ובמקרא שוגגים ובפתרונם נמוגים מן הפשט נסוגים".

קנאות זו לעברית נמשכה במשך מאות בשנים, ושוב בסוף האלף החמישי כתב הקראי יהודה הדסי מקושטא את ספרו "אשכול הכופר", ובין השאר כותב שם: "...נוהג אחרים עושים הרבניים, נואמים מקצתם בלשון לעז, אין כזו דרך תורתך, לפי שלשונו לשון שדיבר אלקים על הר-סיני, לכן יכתבו כזאת שטרינו וספרינו". במאה השלישית לאלף השישי, כותב החכם הקראי אליה ראשיצי פסיקת הלכה חד משמעית: "צריך כל מי שהוא מזרע קודש ללמוד וללמד בניו לשון-הקודש לדעת לשון תורתו...". מתוך גישה זו לעברית ראו הקראים חובה לכתוב את "שטרינו וספרינו", כגון שטר הכתובה ושטר הגט בעברית בלבד. ואכן בספר "משפט-הכתובה", ישנה

23. עיין קידושין עו. וכן חולין ד.

24. ראה למשל ספרי רס"ג: רס"ג על התורה, הוצאת הר"י קאפח, ספר האגרון, בהוצאת האקדמיה ללשון העברית ע"י נחמיה אלוני, וכן "המחברת" למנחם בן סרוק, וספריו של המדקדק ר' יונה אבן ג'אנח. יש לציין שעד ימיו של רס"ג אכן היהדות 'הרבנית' לא עסקה בנושאים אלו, עיין גרף "דברי הימים לישראל", ואין נראה לי שכבר כתב מנחם בן סרוק את מחברתו.

25. ראה בהמשך ענין כתובה/גיטין.

עדות אישית²⁶: ”אנכי ראיתי כתובה קראית (מהאי קרים שנת תע”ט) והיא כתובה כולה בעברית. והטעם משום שהם מודים רק בתורה בכתב ולא בתורה שבע”פ שהם לשון ארמית”. ובמחיאון ישראל מוצגת כתובה שכולה בעברית ואכן מקורה היה בעדת הקראים.

המגננה והמתקפה היהודית

הקראים אהבו את העברית לא רק מפני שבשפה זו ניתנה התורה, אלא מפני ששנאו את הארמית. הארמית יצגה את התורה-שבעל-פה, את חויית בית-המדרש, את היצירה היהודית הגדולה שמרכזה היה בבל, הארמית נהייתה לסמל היהדות, היא האמונה שבתורה-שבעל-פה. היהודים אשר ראו בסכנה הקראית אשר פשטה בישראל כנגע ממאיר²⁷, פתחו במאבק בשני מישורים שונים. ראשית כיבוש השפה העברית, כגון פעולותיו הרבות של רבינו סעדיה גאון²⁸, ועוד חיבורים שעסקו בנייתוח וחקר השפה העברית. דיאלקטיקה זו בין היהדות לקראות, יצרה ספרות מיוחדת בפני עצמה, וכן צורת ספרות מתאימה לויכוח העקרוני ביניהם.

הרמב”ם כותב את ספריו בצורה של הלכות סתומות²⁹, ללא שמותם של מוסרי הקבלה, והספר כולו חתום כבחותרם סודיות המוסרים. הסבר לצורת כתיבה זו כותב הרמב”ם בעצמו: ”ומפני זה בחרתי שלא ליתן מקום למינים (הקראים) לרדות, שהרי הן אומרים על דברי יחידים אתם סומכים, ואינו כן אלא אלפים ורבבות אלפים מפי אלפים ורבבות³⁰. הרמב”ם הוסיף גם בתקנותיו להלחם נגד הקראים, כגון תקנת טבילה בדיני נשים, מאחר והקראים ביטלו את טבילת אשה נידה. מתוך רקע זה יש להבין שחכמי ישראל רצו להראות את חולשתם של קורעי התורה-שבעל-פה מהתורה-שבכתב, מאחר והמקור בתורה ביחס לגט הוא סתום³¹. ”וכתב לה ספר כריתות” - הכיצד? מה פרטי ההלכה ויישומה?³² כל התשובות לשאלות אלו עברו איש מפי איש ממש רבינו ע”ה, עד ימינו אלו. כל ענין היחסים

26. 'משפט הכתובה' שער א, פרק ב.

27. יש בידנו מכתב מאת הגאון הרב יוסף קאפח שליט”א אשר מסביר את ירידת הרמב”ם למצרים בגין הקראות שפשטה בתקופתו ודבר זה מבטל כל הלאוין שבתורה.

28. עיין פירושו לתורה, חיבור ספר האגרון.

29. עיין קובץ תשובות הרמב”ם ואיגורתיו לופסיא תס”ק חלק א סמ’ ק”מ עמוד 25.

30. עיין בספרו של פ’ מ. אלון "המשפט העברי" חלק ב עמוד 1008.

31. ראה הערה 8.

32. לא ברור לגמרי אילו פרטי הלכה חסרים לקראים, שאי-אפשר להעלותם מפשטי המקראות, שהרי לידם ודאי שאין בגט אלא פשוטו כמשמעו - 'ספר כריתות' שטר המעיד על הכריתה של הקשר בין הבעל לאשתו, ותו לא, כפי שאכן נראה בנספח שמביא להלן כותב המאמר, "נוסח גט הקראים". (ובכתובה ניחא, שניתן לומר שבנוסח הארמי באו החכמים לומר שודאי כתובה מדרבנן, שהרי אלולי כן לא ניתן יהיה להבין מהיכן בתורה נשאבו כל החיובים הכספיים) - הערת העורך.

בין איש לאשתו מהותי בתורה-שבעל-פה אם בכתובה ואם בגרושין. לכן ראו חכמים לנכון להעתיק את שטר הגט או הכתובה דוקא בלשון ארמי המייצגת את התורה-שבעל-פה, את לשון חכמים.

סיכום

בראשית המאמר חילקנו בהדגשה בין גט לכתובה, מאחר והראשון דינו דאורייתא והשני מקורו בתקנת חכמים. לכן בענין גט יש חשש שיבואו לטעות בתרגום ויכתבו מילות יתירות שענינן לשתי פנים ויבואו לידי הפסד הגירושין³³. אבל בענין כתובה, שכל ענינה כפי שאמרנו ביסוד תקנת חכמים, להבטיח שלוה וביטחון, ממילא יש מקום שהדברים הנזכרים בכתובה יובנו האחד לשני, לכן יש מקום לעורר שוב שאלה זו³⁴, ולנסות לעמוד על מדוכת בעיה זו על-ידי ישיבה של חכמי התורה וחכמי הלשון, ולנסות להעמיד דבר על תיקונו. ונסיים בברכתו של מרן הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל אשר חזה לראות במבטו הנבואי את תחייתה של השפה העברית במדינת ישראל: "... אלא משום שאותה הנשמה הלאומית בעצמה המכה גלים בלב כל טובי עמינו היא מפעמת, ועוד ביתר שאת בליבות בני תורה טהורי לב שעל דגלם הננו שואפים להיבנות והיא מכרחת אותנו להחיות את שפתנו יחד עם תחית עמנו וארצנו"³⁵.

נספח

נוסח גט הקראים

"זה ספר כריתות שכתב פלוני בן פלוני לפלונית בת פלוני, שהיתה אשתי מקדמת דנא. פלוני ביום כן וכן בשבוע שהוא יום כן וכן לחודש ויום פלוני משנת אלף ושלוש-מאות שנה ושבעה וארבעים שנים למספר יונים בארץ מצרים במדינת []טאט שעל נהר פישון מושבה לפני הזקנים, ויאמר אליהם ודעתו תמימה מישרת []זו בלי אונס אנסו מודיע אני לפניכם כי גרשתי את פלונית בת פלוני שהיתה אשתי לפני זה ועתה שלחתיה מביתי והוצאתיה מרשותי ואתן את הספר הזה."

33. עיין בספר גט-פשוט ס"ק ח.

34. שאלה זו הופנתה על-ידי הקיבוץ-הדתי אל הרבנות הראשית לישראל! עיין עוד בשו"ת קול-מבשר.

35. אגרות-הרא"ה חלק א עמוד שסג.